

Альона Богуцька

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Україна*

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МІСЬКОГО І МІСТЕЧКОВОГО НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Alona Bogutska

Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University, Ukraine

FEATURES OF FORMATION OF URBAN AND SMALL-TOWN POPULATION OF RIGHT-BANK UKRAINE IN THE LATE XVIII – FIRST HALF OF THE XIX CENTURIES

The article reveals the trends and dynamics of development of urban and small-town settlements of right-Bank Ukraine after its annexation to the Russian Empire. Emphasized that rapid growth in the number of burghers in the region were due to several reasons, in particular due to natural factor and the influx of Ukrainian peasants, Russians, poles, and by encouraging Jews and foreign settlers, including Germans and poles to engage in trade and crafts. It is noted that in cities and especially in towns, the population became increasingly multi-ethnic, and socially Ukrainians represented the poorest part of it. At the same time, industrial production, trade and crafts were concentrated mainly in the hands of Russians, Jews and poles.

Key words: right-Bank Ukraine, Russian Empire, population, burghers, features, urbanization, city, town.

Важливою складовою сучасного розвитку Української держави є національно-культурне відродження усіх народів, які населяють її територію. Це вимагає чіткої орієнтації в багатьох історичних колізіях формування сучасної етнонаціональної палітри України і встановлення місця та ролі етносоціальних чинників у новітньому українському етногенезі. При цьому важливо знати не лише загальнонаціональні тенденції, а й ситуацію в регіонах, а зокрема особливості формування міського та містечкового населення. Адже місто як одне з мірил цивілізаційного поступу слугує індикатором розвитку сфер людського буття й на теренах сучасної України, воно зосереджує головні соціальні структури суспільства, фактично обіймаючи всі складники життєдіяльності людини. Постає питання: чи було так завжди в межах політичних кордонів сучасної України, де здавна проживали поруч з етнічними українцями представники інших етносів? Які чинники впливали на їхній розвиток і яким чином самі міста трансформували, а, можливо, й гальмували подальший розвиток Правобережного регіону.

Проблема кількості міст і містечок, міського та містечкового населення Правобережної України наприкінці XVIII – середині XIX ст. залишається складною внаслідок кількох причин. Насамперед серед дослідників донині немає єдиного погляду як щодо критеріїв поділу поселень на міські й сільські, так і визначення поняття “місто”. Більшість істориків схиляється до думки про неможливість подати загальне визначення міста для всіх часів не лише у світовому вимірі, але і в межах однієї країни. В кожен історичну добу і в кожній країні це поняття має конкретне економічне, соціальне й політичне значення. Можна погодитися із сучасним російським ученим Б. Мироновим про актуальність твердження: містами є ті поселення, які визначалися сучасними містами¹. Отож, ми маємо справу з містом за умови, якщо його таким вважали мешканці, які в ньому жили. Саме такий підхід дає змогу історично підійти до міста й об’єктивно оцінити, чим було місто в кожний конкретний період своєї історії і як воно розвивалося.

¹ Миронов, Б.Н. (1999). Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Т. I. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин».

Окремі аспекти проблеми чисельності та соціального складу міського і містечкового населення знайшла певне відображення в працях російських дослідників П. Ридзюньського, А. Рашина, В. Кабузана. Етносоціальні аспекти населення Правобережжя у XVIII – XIX ст. стали об'єктом наукових інтересів М. Бармака, Т. Брянцевої, М. Крикуна, Л. Мельника, Г. Казьмирчука, Т. Соловйової, Ю. Поліщука, А. Філінюка, Н. Щербак тощо. Проте чисельний і етносоціальний склад мешканців міст і містечок поки що не знайшов комплексного розкриття у вітчизняній науковій літературі.

Мета статті полягає у тому, щоб простежити особливості формування міського та містечкового населення та проаналізувати кількісні зміни у їх складі в кінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Передусім, підкреслимо, що в Російській імперії аж до 1917 р. статус міста визначався офіційно державою. Населення такого населеного пункту формально набувало юридичних прав міщан, передбачених у Жалуваній грамоті 1785 р. Офіційні міста мали різні ранги: губернських, повітових і неповітових чи заштатних, тобто які не мали округи або повіту. До 1860-х рр. на теренах українських земель, включених до складу Російської імперії за другим і третім поділами Речі Посполитої, належали до міських поселень (але не до міст) належали містечка.

Офіційні міста вирізнялися особливим устроєм суспільного життя, слугуючи центрами адміністративно-політичної, судової, військової і релігійної влади. Більшість із них мала переваги щодо проведення ярмарків та організації стаціонарної торгівлі. У першій половині XIX ст. поняття “місто” в науковій літературі та урядових документах асоціювалося з поселенням, яке мало значну кількість мешканців, зайнятих переважно в торгівлі і промисловості, а село розглядалося як протилежність місту. Звісно, що такому поняттю відповідали далеко не всі міста. Тому для означення міст, які відповідали ідеальному поняттю, використовувалося словосполучення “справжнє місто”, а для інших – “несправжнє місто”. Однак формальні критерії для віднесення до міст залишалися незмінними: статус міста присвоювався урядом, у місті повинні бути державні, губернські і повітові установи¹.

Історичні дані свідчать, що в чотирьох воєводствах Правобережної України – Брацлавському, Волинському, Київському та Подільському в 1792 р. нараховувалося 410 міст і містечок². Станом на середину 40-х рр. XIX ст. в створених на їх основі трьох губерніях регіону офіційно визнавалося лише 38 міст: у Волинській – 12, Київській – 12, Подільській – 14³, а решта була віднесена до містечок.

У досліджуваній період міське населення Правобережжя вирізнялося тенденцією до зростання. Це яскраво підтверджують статистичні дані, наведені відомим істориком І. О. Гуржієм⁴, за підрахунками якого кількість міських мешканців Київської губернії у 1811 р. складала 64,3 тис. осіб, в 1825 р. – 73,8 тис., у 1840 – 125,5 тис., а в 1858 р. – 203, 6 тис. осіб. Порівняно із 1811 р. вона зросла майже у 3,2 рази й становила 10,5 % від всього населення губернії. І це при тому, що частка міщан у загальній чисельності населення Київщини у 1842 р. не перевищувала 7,2 %⁵. Нижчими були темпи зростання чисельності жителів міст і містечок Подільської губернії. Зокрема, із 43,6 тис. осіб у 1811 р. вона збільшилася до 120,8 тис. у 1858 р. або в 2,8 рази і становила 6,9 % від всього населення краю. Міське населення Волинської губернії за ці роки збільшилося в два рази і його частка досягла 7,2% мешканців краю⁶.

Отже, за наявності загальної тенденції до зростання чисельності міського населення в регіоні, на Київщині, Поділлі та Волині вона збільшувалася нерівномірно. З іншого боку, за цим показником

¹ Мельник, Л. Г. (1989). Міста України за всеросійським переписом 1840 р. *Український історичний журнал*, 12, 48-53.

² *Українська народність: нариси соціально-економічної та етнологічної історії* (1990). Київ. Наукова думка. 558.

³ Мельник, Л. Г. (1989). Міста України за всеросійським переписом 1840 р. *Український історичний журнал*, 12, 48-53.

⁴ Гуржій, І. О. (1962). *Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні з кінця XVIII ст. до 1861 р.* Київ: Видавництво АН УРСР, 207.

⁵ Мельник, Л. Г. (1989) Міста України за всеросійським переписом 1840 р. *Український історичний журнал*, 12, 48-53.

⁶ Гуржій, І. О. (1962). *Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні з кінця XVIII ст. до 1861 р.* Київ: Видавництво АН УРСР, 78.

Правобережжя в цілому випереджало середній показник приросту міського населення по Росії. Якщо приріст мешканців міст і містечок по імперії з 1825 по 1856 рр. складав 62,0 %, то у Правобережній Україні – 76,4 %¹.

Але частка міського населення в загальній масі жителів 50-ти губерній Європейської Росії на 0,8 % перевищувала такий показник у трьох Правобережних губерніях².

Слід зауважити, що основним статистичним матеріалом у вивченні питання про чисельність міського населення послужили результати переписів населення Російської держави (V–X ревізії), статистичні таблиці другої чверті XIX ст., а також адміністративно-поліцейські звіти. Про недоліки ревізького обліку населення не раз йшлося в історичних дослідженнях. Тому варто звернути увагу на так званий адміністративно-поліцейський облік населення, запроваджений у Російській імперії наприкінці XVIII ст. Він визначав лише приблизну чисельність населення на момент кожної з ревізій. До середини XIX ст. він вже не задовольняв потреби державного обліку й не міг вважатися самостійним видом обліку населення, оскільки цілком базувався на матеріалах ревізького і церковного обліків. Відомості про чисельність і рух податного та неподатного населення губернатори включали до своїх звітів. Із 30-х рр. XIX ст. такі звіти стали детальнішими. Кожен очільник губернії щорічно подавав відомості про рух народонаселення на підлеглий території, використовуючи матеріали останньої ревізії та церковного обліку. З початку 40-х рр. у звіти включалися відомості про чисельність населення, стать, народжуваність, смертність і кількість шлюбів у повітових містах і повітах. При цьому дані про населення базувалися не лише на підсумках ревізій, але й враховували природній приріст. Тоді ж з'являються перші матеріали про національний склад населення. Крім того, у звіти був уведений спеціальний розділ “Іновірці”.

Національна приналежність у переписах населення вперше в Російській імперії визначалась переписом 1897 р. Щодо попередніх ревізій, то основний акцент під час їх проведення робився на визначення релігійно-конфесійної приналежності і становій градації. Тому визначення національної або етнічної приналежності носить певною мірою умовний характер. Складність викликає і відсутність у джерелах динаміки чисельності населення регіону, що вивчається за деякі періоди, зокрема, за 1800-1820-ті рр.³

Порівняно швидкі темпи росту чисельності міщан регіону були обумовлені кількома причинами і мали певні особливості. Приміром, зростання відбувалося за рахунок природного фактору. Водночас на її кількісні зміни в досліджуваній період впливала низка інших, не менш важливих обставин. Зокрема, наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. відбулись помітні зміни в господарській інфраструктурі міст і містечок Правобережної України. Поряд із ремеслами та промислами, в них стали дедалі більше розвиватися підприємства мануфактурного і фабрично-заводського типів. Зокрема, у 1825 р. в містах Київської губернії нараховувалося 92 промислових підприємства. Через 30 років їх кількість зросла у 1,7 рази й досягла 157. У Подільській губернії їх число збільшилося в 3,4 рази, а у Волинській – в 9 разів⁴. Без сумніву, якісні зміни у промисловості й торгівлі міст і містечок краю вимагали додаткових робочих рук, а отже зумовили істотне збільшення кількості міщан.

Зростання міського населення було викликано й політикою царизму щодо захоочення євреїв та іноземних колоністів, зокрема німців і поляків, займатися торгівлею і ремеслами й оселятися головним чином у містах і містечках Правобережжя. У містах і особливо в містечках торгівля та ремесла зосереджувались переважно у руках єврейської спільноти⁵. Ось чому свого часу професор П. В. Клименко зробив цілком обґрунтований і об'єктивний висновок про підпорядкування

¹ Ридзюнский, П.Г. (1958). *Городское гражданство дореформенной России*. Москва: Изд-во АН СССР, 559.

² Рашин, А.Г. (1950) Динамика численности и процесс формирования городского населения России в XIX – начале XX вв. *Ист. записки. Вып. 34*. Москва: Изд-во АН СССР, 32-81.

³ Костюченко, В.В. (2000). Особливості етносоціального складу міського населення Проскурівського повіту у першій половині XIX ст. *Матеріали X-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту, 237.

⁴ Гуржій, І.О. (1962). *Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні з кінця XVIII ст. до 1861 р.* Київ: Видавництво АН УРСР, 207.

⁵ *Енциклопедія українознавства (1994) Т. 4: Словникова частина*. Перевид. в Україні. Львів: Вид-во «Молоде життя», 1800.

чужонаціональним силам і стороннім осередкам індустріально-промислового розвитку Поділля¹, а отже і всього Правобережжя.

Тут доцільно підкреслити, що, якщо дві з трьох губерній регіону – Подільська і Київська – були в числі найбільших за кількістю та щільністю населення у Росії, то за щільністю мешканців міст вони знаходились серед останніх регіонів імперії. Крім Києва і певною мірою Бердичева, який мав статус містечка, всі інші міста мало чим відрізнялися від сіл, де кожна сім'я мешкала в своєму будинку і переважно займалася сільським господарством. Міське населення за цих умов в основному зростало представниками найбідніших українських селян, що переходили до стану міщани. Іншими словами, міське громадянство регіону концентрувало бідноту. За першу чверть XIX ст. в Волинській губернії воно виросло на 67 тис. осіб, у Подільській – на 47².

За рахунок заохочення росіян, євреїв, інших іноземців до занять ремеслами, промислами, заводським і фабричним виробництвом, а головне торгівлею, та їх притоку в Правобережжя, українці витіснялися на узбіччя суспільного життя як у географічному, так і соціально-економічному відношеннях. Збільшення чисельності та частки росіян, євреїв, представників інших етносів посилювало тенденцію до ще більших етнічних змін у структурі населення міст. До того ж, вони представляли заможнішу частину їх мешканців. Канадський історик П.-Р. Магочій, який позиціонує себе українцем, особливо підкреслює, що "... деякі з цих народів вели особливий спосіб життя – з власними законами, школами, звичаями та культурою, яка іноді помітно відрізнялася і була цілком чужою сусідам – етнічним українцям у селах чи містах"³.

Своєрідним стимулом для цього виступала заборона імператриці Катерини II в'їжджати євреям на територію власне історичної Росії і надання дозволу поселятися на південному заході імперії, в межах відомої смуги осілости, яка охоплювала практично всі українські губернії.

Тривалий час після приєднання регіону до Росії євреї користувалися правом оренди дідових маєтків із повним розпорядженням їхніми селянами. Ще більше можливостей створило запровадження "Положення про устрій євреїв" від 1804 р., за нормами якого представники цього етносу отримали право на включення до стану купецтва та міщанства⁴. Стимулом до переселення євреїв у міста правобережних губерній став імперський дозвіл від 1807 р. займатися будь-якими ремеслами. Їх звільнили від виконання рекрутської повинності. Велика кількість євреїв проживала у подільських містах, кількісно переважаючи інші національності. Серед мешканців Проскурова, як одного із найбільш повітового міста Подільської губернії, на кінець XVIII ст. євреї складали більшу частину. Оселяючись у містах і містечках, більшість євреїв працювали шинкарями, корчмарями, торгівцями чи орендарями, стаючи, таким чином, проміжною ланкою між поміщиками та селянами. Прикладом цього може слугувати життя семи звичайних єврейських родин з Проскурова. Так, дві з них були орендарями в різних помістях, чотири – шинкарями та одна з родин жила з доходів від утримання корчми⁵. В цілому ж у Проскурівському повіті (1804 р.) нараховувалось 2060 міщан-євреїв⁶. Враховуючи загальну тенденцію до збільшення міського населення по Подільській губернії протягом першої половини XIX ст. з 6% по V ревізії (1795 р.) до 12,5% по X ревізії (1858 р.)⁷, а на 1849 р. у місті нараховувалось міщан-євреїв вже 2861 особа⁸.

На зростання чисельності міщан вплинули пільги, надані урядом Росії переселенцям у Правобережжя переважно з центральних губерній Росії. Слід підкреслити, що з поділами Речі Посполитої міграційні процеси були зведені в ранг державної політики та заселення росіянами краю стало носити організований і цілеспрямований характер. На відміну від попередніх періодів,

¹ Клименко, П.В. (1927). *Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX ст. Ювілейний збірник*. Київ: Українська академія наук, 1198.

² Ридзюнский, П.Г. (1958). *Городское гражданство дореформенной России*. Москва: Изд-во АН СССР, 559.

³ Магочій, П.-Р. (2012). *Україна: історія її земель та народів*. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 794.

⁴ Военно-статистическое обозрение Волынской губернии (1887). *Ч. I*. Киев: Тип. Штаба Киев. воен. окр., XXXIV, 368.

⁵ Кам'янець-Подільський міський державний архів, ф. 226, оп. 79, спр. 2690, арк. 19-20.

⁶ Кам'янець-Подільський міський державний архів, ф. 226, оп. 79, спр. 2840, арк. 1зв-9зв.

⁷ Кабузан, В.М. (1985). Населення Поділля в 1795 – 1858 рр. (соціально-класовий склад). *Тези доповідей VI-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція історії дожовтневого періоду)*. Кам'янець-Подільський, 50-51.

⁸ Военно-статистическое обозрение Российской империи (1849). Издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. *Т. X. Ч. 2. Подольская губерния*. Санкт-Петербург, Табл. № 5.

більшість новоприбулих росіян оселялася в містах, поступово витісняючи поляків з адміністративних посад, а українців – у їх передмістя та околиць. Українське населення міст і містечок, зайняте в основному землеробством, протягом досліджуваного періоду витіснялося на окраїни.

Вагомим джерелом поповнення російського населення міст і містечок правобережних губерній було квартирування в них частин регулярної армії. У 1802 р. за наказом імператора в Подільській губернії, зокрема, для розквартирування військ були призначені будинки у Вінниці, Хмільнику, Кам'янці-Подільському, Могилеві, Немирові, Тульчині, Ладижині, Ольгополі¹. Найбільше їх перебувало в губернських та повітових центрах, а також у Меджибожі.

Поряд із якісними змінами, що намітилися у промислового та торговельного розвитку міст і містечок наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., село Правобережжя продовжувало залишатися під тягарем кріпосницького гноблення. Ця обставина фактично унеможлилювала поповнення міст вихідцями із села. Як у першому десятилітті, так і в середині 50-х рр. XIX ст. була найменшою кількість селян в містах Правобережної України (в Київській губернії на 225,8 тис. міських жителів селян було 10,9 тис. осіб, у Волинській на 123 тис. – 6,2 тис. і в Подільській на 125,7 тис. – 1,5 тис.)². Слід наголосити, що вони поповнювали найбіднішу частину міських мешканців й тому складали категорію найдешевшої некваліфікованої робочої сили. До того ж, більшість цивільних посад в місцевих органах державного управління, включаючи поліцію, посідали росіяни, що закономірно спричиняло їх кількісне зростання. Крім того, в містах і містечках осідали управителі та економі подарованих імператорами своїм вельможам земельних наділів.

Все ж слід підкреслити, що основним джерелом поповнення міських жителів було переселення в міста сільського населення. На підставі статистичних і архівних даних можна визначити групи сільського населення, які були основним резервом поповнення населення міст. Передусім, до них належали такі групи: вільні люди, однодворці, шляхта.

У містах поселялися відпущені на волю кріпосні селяни. Однак поміщики дуже рідко і за великий викуп відпускали своїх селян. Крім того, для цього потрібен був спеціальний дозвіл міністра внутрішніх справ. Ще 3 жовтня 1776 р. видано урядовий указ про дозвіл удільним і казенним селянам записуватися в купецький і міщанський стан. Зокрема, 25 травня 1808 р. вийшов імператорський указ про дозвіл однодворцям, а ними ставали переважно колишні шляхтичі, які не могли юридично підтвердити своє походження й перейти у стан дворян, відпускати своїх селян на свободу. 7 січня 1828 р. набув чинності подібний указ, згідно якого надавався дозвіл державним селянам, які поселилися в містах, будувати і купувати будинки. Однак подвійний податковий гніт (у міських станів) стримував процес переходу державних селян у міста. 22 грудня 1837 р. з'явився повторно указ про дозвіл державним селянам переселятися у міста³.

Указом від 1801 р. цій категорії населення було дозволено переходити за бажанням у купецький стан⁴. Іноді навіть практикувалися адміністративні записи селян у міщанський стан. Так, у 1820 р. в містечку Літнівці (з 1829 р. – Нова Ушиця) Подільської губернії, мешкало 338 селян. У 1829 р., при переведенні повітового міста з Ушиці у Літнівці, його селяни були записані до стану міщан⁵. Зауважимо, що такі факти не носили масового характеру, а були головним чином, викликані потребами уряду налагодити зручність управління.

Протягом першої половини XIX ст. в Правобережній Україні продовжувалося закріпачення селян, що спричинило зростання числа і ставало дедалі більше перешкодою для їхнього переселення в міста. Селяни-кріпаки, як правило, не мали можливості оселятися в містах. Відтак, панщинна система ведення господарства в умовах притоку мешканців слугувала головним засобом обмеження станової мобільності українських селян і доступу до занять ремеслом і промислами й тим самим деукраїнізувало міські та містечкові поселення.

Приріст населення міст відбувався протягом усього досліджуваного часу, за винятком декількох років панування епідемії холери: у 1830–1831 рр. і 1848–1849 рр. Щоправда, смертність від холери була вищою серед євреїв, що можна пояснити їх більшою часткою у складі мешканців,

¹ Державний архів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 10, арк. 147-147зв.

² Гуржій, І.О. (1962). *Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні з кінця XVIII ст. до 1861 р.* Київ: Вид-во АН УРСР, 207.

³ Державний архів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 10, арк. 128 зв.

⁴ *История дипломатии* (1959). Т. 1. В 5 томах, 6 книгах. Москва: Госполитиздат, 896.

⁵ *История дипломатии* (1959). Т. 1. В 5 томах, 6 книгах. Москва: Госполитиздат, 466.

мобільністю, скупченістю проживання в містах і містечках¹.

Після подолання епідемії простежувалося поступове зростання чисельності міського населення: у 1853 р. воно збільшилось на 6,61 % порівняно з 1848 р., але порівняно з 1846 р. – всього на 1,49 %².

Для зростання чисельності міського та містечкового населення Правобережної України характерною була ще одна особливість. Йдеться про значно швидше збільшення кількості мешканців великих економічних і адміністративних центрів. Передусім, це стосувалося Києва, Бердичева, Могилева, Дубна, Кам'янець-Подільського та ін. Зокрема, населення Києва з 1811 по 1863 рр. збільшилося в 2,9 рази, Кам'янець-Подільського – у 5,8 разів та Бердичева – у 7,2 рази³. Поряд з цим, існували міста і особливо містечка регіону, чисельність жителів яких, в силу певних соціально-економічних причин, зменшувалося. Перш за все це зумовлювалося втратою деякими з них статусу офіційних, скасуванням привілеїв на ярмарки, або перенесенням адміністративних установ (найчастіше – повітових) в інші населені пункти. Тобто, пріоритетне місце в політиці уряду займали ті населені пункти, розвиток яких був вигідний російському самодержавству.

Високими темпами приросту населення вирізнялися також Овруч, Житомир, Володимир-Волинський, Кременець. Причини швидкого розвитку цих міст були різними: наприклад, Овруч опинився в центрі внутрішньої колонізації, яка тоді інтенсивно проходила в північно-східному регіоні Волинської губернії, а піднесення Житомира зумовлене його перетворенням у 40–50-х рр. XIX ст. на справжній губернський центр⁴.

Відтак, якщо у 80-х рр. XVIII ст. жителі міст і містечок Правобережжя в переважній більшості займалися сільськогосподарським виробництвом або поєднували його із заняттями ремеслами та промислами, то в умовах розвитку товарного виробництва міста поступово перетворювалися у промислово-торгові центри. У багатьох з них, а особливо адміністративних центрах, переважно скорочувалося населення зайнятого землеробством. Скажімо, у містечку Миколаєві в цей час діяло три ремісничих цехи: кушнірський, гончарський, шевський і один неремісничий – так званий парубоцький⁵.

На 1849 р. кількість зайнятих у ремісництві осіб зменшилась до 88 осіб, що було характерною тенденцією для всієї Подільської губернії, загальне скорочення яких відбулось на 20%⁶.

Одночасно зі структурними змінами в губернських і повітових містах й містечках, які поступово і все більше перетворювалися у торговельні центри, відбулося зростання кількості та частки дрібних торгівців, ремісників і найманих робітників переважно неукраїнського походження. Більш освічену, економічно і політично сильнішу категорію міщан представляли дворяни, які за своїм статусом справляли найбільший вплив на всі сфери життя міст і містечок. Але, проживаючи в них разом із численною прислугою, вони не виявляли особливого інтересу щодо розвитку їх економіки та соціальної сфери.

Впливовим, але кількісно незначним станом, були купці. Однак вони провідної ролі в суспільному житті у досліджуваній період ще не відігравали і об'єктивно не могли відігравати через те, що мало чим відрізнялися від міщан. Купці організаційно об'єднувалися у гільдії, одержуючи від імперської влади деяке самоуправління. Чисельно купецький стан поповнювався, як правило, за рахунок прибулих росіян, євреїв, розбагатілих міщан і селян тощо⁷.

У соціальній структурі населення міст і містечок кінця XVIII – початку XIX ст. помітне місце посідав шляхетський стан. Адже саме від міської шляхти залежало утворення та подальше функціонування нової адміністрації у приєднаних губерніях. Бажаючи захопити дворян Правобережжя до участі у громадсько-політичному житті, уряд надав їм низку привілеїв, даруючи

¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 442, оп. 65, спр. 198, арк. 19-20.

² Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 442, оп. 65, спр. 198, арк. 21.

³ Грицак, Я. (1996). *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст.* Київ: Генеза, 360.

⁴ Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 442, оп. 1, спр. 4982, арк. 4.

⁵ Назаренко, С. (1996). Були цехи в містечку Миколаєві. *Прибузька зоря*, 4.

⁶ Военно-статистическое обозрение Российской империи. (1849). Издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Т. X. Ч. 2. *Подольская губерния*. Санкт-Петербург, Табл. № 12.

⁷ Гуржій, І.О. (1962). *Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні з кінця XVIII ст. до 1861 р.* Київ: Вид-во АН УРСР, 207.

при цьому великі земельні володіння високопоставленим російським чиновникам¹. Слід звернути увагу на те, що наприкінці XVIII ст. (до 1795 р.) у Правобережній Україні більшість правлячої поміщицько-магнатської верхівки, католицького духовництва і службовців становили поляки. Меншою мірою вони були представлені серед міщан, селян, чиншової шляхти. Політика уряду Речі Посполитої призвела до того, що частина українського за походженням населення Правобережжя стала позиціонувати себе поляками.

За дослідженням М Орловського, поляки склали значну частину міського населення і переважали православних у три рази. Більшість польського етносу у містах і містечках Подільської губернії склали вихідці з Мазовецького та Мазурського воєводств, що були переселені на Поділля в кінці XVII ст. гетьманом М. Замойським. Сучасним наслідком цього стало широке поширення прізвищ з коренем “мазур” серед населення регіону. Вони (поляки) “...резко отличаются от малороссов, в общежитии, культуре и одежде...Говорят исковерканным польским языком, то есть мазовецким наречьем”².

Після поразки польського повстання 30-х рр. XIX ст. внаслідок вжитих відповідних адміністративних заходів з боку російського самодержавства щодо поляків, вони значною мірою втратили панівні позиції у регіоні. Водночас зменшилась їх чисельність. Якщо на початку 90-х рр. XVIII ст. частка поляків у складі мешканців Правобережжя становила 10, то на початку XIX ст. – лише 6 %³.

Аналізуючи дані про менш значні за кількістю етноси, що мешкали в правобережних містах і містечках, слід підкреслити, що на початку XIX ст. у них проживали греки, вірмени, німці, молдавани, цигани тощо. Вони переважно були ремісниками або ж займалися торгівлею⁴. Не зважаючи на незначну чисельність, іноземні піддані склали помітний клас, який мав чималий вплив на їх господарський розвиток, в тому числі місцеву промисловість. Вони здебільшого були носіями нових технологій промислового виробництва. Основна їх маса була зайнята на текстильних підприємствах⁵.

Таким чином, із приєднанням Правобережної України до складу Російської імперії міста і містечка краю стали об'єктами всеохоплюючої колоніальної політики російського царизму. Рівень урбанізації в регіоні, як і загалом у Росії, в дореформений період був досить низьким. У значній кількості міст не було промислових підприємств, в решті – переважала дрібна промисловість. Розвиток міст гальмувався насадженням феодально-кріпосницької системи, яка обмежувала міграцію сільського населення. Простежувалася тенденція до зменшення містечок. Але чисельність міського населення зростала впродовж першої половини XIX ст., особливо в 30-40-х рр., переважно за рахунок піднесення великих міст і визначених урядом адміністративних центрів. Основними джерелами його поповнення було насильницьке переселення євреїв до міст, а також збільшення чисельності чиновників, відставних військових і притоку іноземців. Одночасно, із зростанням кількості міщан, у структурі населення міст все менше залишалося власне українців, оскільки провідні позиції дедалі більше стали займати міщани та купці – вихідці із Росії, євреї, представники інших національностей.

References

1. Central'nij derzhavnij istorichnij arkhiv Ukraini u m. Kiievi, f. 442, op. 65, spr. 198.
2. Central'nij derzhavnij istorichnij arkhiv Ukraini u m. Kiievi, f. 442, op. 1, spr. 4982.
3. Derzhavnij arkhiv Khmel'nic'koi oblasti, f. 228, op. 1, spr. 10.
4. Enciklopedija ukrainoznavstva (1994) T. 4: *Slovníkova chastina*. Perevid. v Ukraini. L'viv: Vid-vo «Molode zhittja».

¹Філінюк, А.Г. (2010). *Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації*: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 728.

²Орловский, М. (1863). Историческое описание уездного города Проскурова Подольской губернии. *Подольские епархиальные ведомости*, 5, 186.

³Поліщук, Ю. (2006). Шляхта Правобережної України як об'єкт етнонаціональної політики російського царизму (кінець XVIII – середина XIX століття). *Наукові записки Ін-ту політ. і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Київ: Вип. 29. 30-42.

⁴Воронін, А. (1942). *Записка про чужоземних поселенців у Київській, Волинській та Подільській губернії. 1871 р.* Київ: [Б. в.], 24.

⁵Задарожнюк, А.Б. (2008). *Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 270.

5. Filinjuk, A.G. (2010). *Pravoberezhna Ukraina naprikinci XVIII – na pochatku XIX stolittja: tendencii rozvitku i social'ni transformacii*: monografija. Kam'janec'-Podil's'kij: Aksioma.
6. Gricak, JA. (1996). *Naris istorii Ukraini: formuvannja modernoi ukrains'koi nacii XIX – XX st.* Kyiv: Geneza.
7. Gurzhij, I.O. (1962). *Rozvitok tovarnogo virobnictva i tovgivli na Ukraini z kincja XVIII st. do 1861 r.* Kyiv: Vidavnictvo AN URSS.
8. *Istorija diplomatii (1959). T. 1.* V 5 tomakh, 6 knigakh. Moskva: Gospolitizdat.
9. Kabuzan, V.M. (1985). *Naselennja Podillja v 1795 – 1858 rr. (social'no-klasovij sklad). Tezi dopovidej VI-oi Podil's'koi istoriko-kraieznavchoi konferencii (sekcija istorii dozhovtneвого periodu).* Kam'janec'-Podil's'kij.
10. Kam'janec'-Podil's'kij mis'kij derzhavnij arkhiv, f. 226, op. 79, spr. 2690.
11. Kam'janec'-Podil's'kij mis'kij derzhavnij arkhiv, f. 226, op. 79, spr. 2840.
12. Klimentenko, P.V. (1927). *Promislovist' i tovgivlja v Podil's'kij gubernii na pochatku XIX st. Juvilejnij zbirnik.* Kyiv: Ukrains'ka akademija nauk.
13. Kostjuchenko, V.V. (2000). *Osoblivosti etnosocial'nogo skladu mis'kogo naselennja Proskuriv's'kogo povitu u pershij polovini XIX st. Materiali X-oi Podil's'koi istoriko-kraieznavchoi konferencii.* Kam'janec'-Podil's'kij: Kam'janec'-Podil. derzh. ped. un-tu.
14. Magochij, P.-R. (2012). *Ukraina: istorija ii zemel' ta narodiv.* Uzhgorod: Vid-vo V. Padjaka.
15. Mel'nik, L.G. (1989). *Mista Ukraini za vserosijs'kim perepisom 1840 r. Ukrains'kij istorichnij zhurnal,* 12, 48-53.
16. Mironov, B.N. (1999). *Social'naja istorija Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX v.). T. 1.* Sankt-Peterburg: «Dmitrij Bulanin».
17. Nazarenko, Ie. (1996). *Buli cekhi v mistechku Mikolaievi. Pribuz'ka zorja,* 4.
18. Orlovskij, M. (1863). *Istoricheskoe opisanie uezdnogo goroda Proskurova Podol'skoj gubernii. Podol'skie eparkhial'nye vedomosti,* 5, 186.
19. Polishchuk, JU. (2006). *Shljakhta Pravoberezhnoi Ukraini jak ob'ekt etnonacional'noi politiki rosijs'kogo carizmu (kinec' XVIII – seredina XIX stolittja). Naukovi zapiski In-tu polit. i etnonacional'nikh doslidzen' im. I.F. Kurasa NAN Ukraini.* Kyiv: Vip. 29. 30-42.
20. Rashin, A.G. (1950). *Dinamika chislennosti i process formirovanija gorodskogo naselenija Rossii v XIX – nachale XX vv. Ist. zapiski. Vyp. 34.* Moskva: Izd-vo AN SSSR, 32-81.
21. Ridzjanskij, P.G. (1958). *Gorodskoe grazhdanstvo doreformlennoj Rossii.* Moskva: Izd-vo AN SSSR.
22. *Ukrains'ka narodnist': naris social'no-ekonomichnoi ta etnologichnoi istorii (1990).* Kyiv. Naukova dumka.
23. *Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii (1849). Izdavaemoe po vyschajshemu povelennju pri 1-m otdelenie Departamenta General'nogo Shtaba. T. X. CH. 2. Podol'skaja gubernija. Sankt-Peterburg, Tabl. № 5.*
24. *Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii. (1849). Izdavaemoe po vyschajshemu povelennju pri 1-m otdelenie Departamenta General'nogo Shtaba. T. X. CH. 2. Podol'skaja gubernija. Sankt-Peterburg, Tabl. № 12.*
25. *Voenno-statisticheskoe obozrenie Volynskoj gubernii (1887). CH. I. Kiev: Tip. Shtaba Kiev. voen. okr., XXXIV.*
26. Voronin, A. (1942). *Zapiska pro chuzhozemnikh poselenciv u Kiivs'kij, Volins'kij ta Podil's'kij gubernii. 1871 r.* Kyiv: [B. v.], 24.
27. Zadarozhnyuk, A.B. (2008). *Promislove virobnictvo v mistakh i mistechkakh Podil's'koi gubernii kincja XVIII – pochatku XX st.* Kyiv: In-t istorii Ukraini NAN Ukraini.